

Elżbieta Loska

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID: 0000-0001-6838-7721

e.loska@uksw.edu.pl

Niewygodni świadkowie – zeznania niewolników w procesie karnym w okresie Republiki i Pryncypatu

ABSTRAKT

W starożytnym Rzymie niewolnicy wykonywali wiele różnych zadań. Fakt, że cieszyli się nieraz zaufaniem swoich właścicieli i znali ich sekrety, czynił z nich bardzo pożądanymi świadkami w procesie karnym. Celem artykułu jest pokazanie przykładowych sytuacji, w których zeznania niewolników w procesie karnym mogły być niebezpieczne dla ich właścicieli. Niewolnicy obligatoryjnie poddawani byli torturom, mogli zatem zdradzić tajemnice wbrew swojej woli. Mimo że obowiązywał zakaz wykorzystywania zeznań niewolników przeciw ich właścicielom, to prawo rzymskie знаło jednak od niego kilka wyjątków, w sprawach uzasadnionych interesem Rzymu. Pokazano także zmiany dokonane w okresie pryncypatu, kiedy pojawiło się prawo stanowiące regulujące tę kwestię.

Słowa kluczowe: prawo rzymskie; niewolnicy; proces karny

Na temat sytuacji prawnej niewolników w starożytności powstało już wiele publikacji o charakterze historycznym, socjologicznym i prawniczym. Dotyczą one właściwie wszelkich aspektów niewolnictwa¹. Uwagę poświęcono także sytuacji procesowej tej grupy społecznej, zarówno w procesie cywilnym, jak i karnym². Brane były pod uwagę zarówno przypadki, w których niewolnik stanowił przedmiot procesu (spór dotyczył własności, popełnienia przez niego czy też na nim deliktu tudzież przestępstwa)³, jak i te, w których był w nim świadkiem⁴.

¹ Por. W.L. Westermann, *Sklaverei*, "RE" 1935, Supplementband VI, szp. 894–1068; idem, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia 1955; W.W. Buckland, *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 1908; B. Łapicki, *Poglądy prawne niewolników i proletariuszy rzymskich. Studium historyczne na tle bazy gospodarczej i antagonizmów klasowych*, Łódź 1955; O. Robleda, *Il diritto degli schiavi nell'antica Roma*, Roma 1976; *Società romana e produzione schiavistica*, eds. A. Giardina, A. Schiavone, vol. 1–2, Bari 1981; I. Biezuńska-Małowist, M. Małowist, *Niewolnictwo*, Warszawa 1987; A. Watson, *Roman Slave Law*, Baltimore 1987; K. Bradley, *Slavery and Society at Rome*, Cambridge 1994; E. Loska, *Obowiązek niewolników obrony swojego właściciela*, „Zeszyty Prawnicze” 2004, vol. 4(1), s. 45–56; L. Schumacher, *Niewolnictwo antyczne. Dzień powszedni i los niewolnych*, Poznań 2005; A. Jurewicz, „Swoboda religijna” niewolników w Rzymie. *Przegląd zagadnień i opinii*, [w:] *Cuius regio, eius religio?*, red. G. Górski, L. Ćwikła, M. Lipska, Lublin 2008, s. 7–29; A. Chmiel, *Przykład zastosowania s.c. Silanianum, czyli o tym, dlaczego rzymska iustitia stawała się niekiedy okrutna*, [w:] *Przemoc w świecie starożytnym. Źródła, struktura, interpretacje*, red. D. Słapek, I. Łuc, Lublin 2017, s. 299–310.

² Zob. L. del Prete, *La responsabilità dello schiavo nel diritto romano*, Roma 1972; O. Robinson, *Slaves and the Criminal Law*, "ZSS" 1981, vol. 98(1), s. 213–254.

³ Zob. M. Miglietta, 'Servus dolo occisus'. *Contributo allo studio del concorso tra 'actio legis Aquiliae' e 'iudicium ex lege Cornelia de sicariis'*, Napoli 2001; K. Stolarski, *Prawnokarne regulacje dotyczące niewolników w 'Lex Iulia de adulteriis coërcendis' z 18 roku p.n.e.*, [w:] *Culpa et poena. Z dziejów prawa karnego*, red. M. Mięka, P. Suski, Kraków 2009, s. 15–25; A. Chmiel, *Ochrona bezpieczeństwa właścicieli niewolników w świetle S.C. Silanianum – zagadnienia dowodowe*, [w:] *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w prawie rzymskim*, red. K. Amielńczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2010, s. 53–64.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Celem niniejszego artykułu jest pokazanie przykładowych sytuacji, w których zeznania niewolników w procesie karnym mogły być niebezpieczne dla ich właścicieli, a także kiedy i w jaki sposób byli zwyczajowo przed tym zabezpieczeni, a kiedy nie.

Pozycja prawna i społeczna niewolników w starożytnym Rzymie była z założenia niska. Pełnili oni w rzymskim społeczeństwie wielorakie funkcje. Pracowali na roli, byli robotnikami, służącymi, pedagogami, aktorami czy gladiatorami oraz wykonywali wiele innych zajęć. Niekiedy byli też jednak powiernikami i wiernymi towarzyszami swoich właścicieli. Również swoje interesy właściciele niewolników częstokroć prowadzili ich rękami. Dzięki temu niewolnicy wtajemniczeni byli przynajmniej w wycinek spraw finansowych swoich *domini*. Wiedzieli w związku z tym o życiu swoich właścicieli częstokroć o wiele więcej niż ktokolwiek inny, a to sprawiało, że byli niebezpieczni. Gdyby zdecydowali się o tym mówić, zagrażaliby tym, którzy powierzyli im swoje sekrety – byli zatem niewygodnymi świadkami. W przypadku procesu, czy to prywatnego, czy to publicznego, mogliby rzucić światło na wiele kwestii, które ich właściciele woleliby pozostawić ukryte⁵. Niewolnicy podczas przesłuchania poddawani byli torturom⁶, czasem zatem mogli zdradzić tajemnicę nawet wbrew swojej woli⁷. Ich zeznania mogłyby pogorszyć pozycję właściciela w procesie, dlatego zazwyczaj respektowano zasadę, w myśl której istniał zakaz wykorzystywania zeznań niewolników przeciw ich właścicielowi⁸.

Wiele tekstów źródłowych wskazuje na to, że zakaz ten miał korzenie w zwyczaju⁹. Istnieje przekaz Tacyty (Tac., *Ann.* 2,30) wymieniający jako jego źródło uchwałę senatu, jednak ta informacja nie jest potwierdzona nigdzie indziej:

Tac., *Ann.* 2,30: *...negante reo adgnoscentis servos per tormenta interrogari placuit. et quia vetere senatus consulto quaestio in caput domini prohibebatur, callidus et novi iuris repertor Tiberius mancipari singulos actori publico iubet, scilicet ut in Libonem ex servis salvo senatus consulto quaereretur.*

Opisując historię procesu Libona Druzusa, oskarżonego o próbę zamachu stanu, Tacyt wspomniał, że oskarżony nie przyznawał się do winy. Aby uzyskać obciążające go dowody, zamierzano przesłuchać na torturach jego niewolników. Istniała jednak, jak pisał historyk, dawna uchwała senatu, która zakazywała wykorzystywania przeciw właścicielowi zeznań

⁴ W literaturze polskiej zob. przede wszystkim: B. Sitek, *Quaestionem intellegere debemus tormenta et corporis dolorem ad eruendam veritatem*, [w:] *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001, s. 161–168; K. Amielańczyk, *'Quaestio per tormenta'. O wartości dowodowej zeznań uzyskanych za pomocą tortur w rzymskim procesie karnym okresu pryncypatu*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Prof. Adamowi Lityńskiemu w 45-lecie pracy naukowej i 70-lecie urodzin*, red. M. Mikołajczyk, Białystok 2010, s. 51–62; E. Loska, *Kilka uwag na temat zeznań niewolników w procesie karnym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2017, vol. 60(3), s. 449–464.

⁵ Por. N.W. Bernstein, *'Torture Her until She Lies': Torture, Testimony, and Social Status in Roman Rhetorical Education*, „Greece & Rome” 2012, vol. 59(2), s. 169.

⁶ D. 22,5,22,1; C. 9,41,12; C. 9,41,18. Por. P.A. Brunt, *Evidence given under Torture in the Principate*, „ZSS” 1980, vol. 97(1), s. 256; O. Robinson, *op. cit.*, s. 223; A. Watson, *Legal Origins and Legal Change*, London 1991, s. 283; B. Santalucia, *Diritto e processo penale nell'antica Roma*, Milano 1998, s. 175; W. Litewski, *Rzymski proces karny*, Kraków 2003, s. 48; A. Triggiano, *Evidence Given under Torture in Aristotle and Cicero*, „TSDP” 2009, no. 2.

⁷ Przekrojowo na temat tortur stosowanych względem niewolników zob. B. Sitek, *op. cit.*, s. 163 i n.

⁸ Zob. Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899 (reprint Aalen 1990), s. 414; U. Vincenti, *'Duo genera sunt testium'. Contributo allo studio della prova testimoniale nel processo romano*, Padova 1989, s. 85 i n.

⁹ Najwyraźniej widać to w Cic., *Dei.* 3.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

jego własnych niewolników. Tyberiusz rozkazał wobec tego przekazać ich własność agentowi skarbu, aby można ich było przesłuchać i wykorzystać ich zeznania na niekorzyść Libona, nie naruszając postanowień *senatus consultum*. Niewolnicy mieli być torturowani w procesie dotyczącym spisku, a już od czasów republiki w takim przypadku nie było zakazu torturowania niewolników *in caput domini*¹⁰. Przekaz Tacyta nie jest zatem do końca wiarygodny.

Wracając do czasów republiki, Cycero w swoich mowach powoływał się niejednokrotnie na niemożność wykorzystywania zeznań niewolników *in caput domini*. Podczas procesu w obronie Milona, oskarżonego o zabójstwo Publiusza Klodiusza, przywołał także ten argument. Orator odpierał atak oskarżycieli zarzucających Milonowi, że wyzwolił wszystkich swoich niewolników¹¹, którzy brali udział w zajściu zakończonym śmiercią Klodiusza, wyłączenie dlatego, żeby nie mogli złożyć przed *quaestio* obciążających go zeznań:

Cic., *Mil.* 57: *Cur igitur eos manu misit? Metuebat scilicet ne indicaretur, ne dolorem perferre non possent, ne tormentis cogereantur occisum esse a servis Milonis in Appia via P. Clodium confiteri. Quid opus est tortore? quid quaeris? Occideritne? occidit. Iure an iniuria? nihil ad tortorem: facti enim in euleo quaestio est, iuris in iudicio. Quod igitur in causa quaerendum est, indagamus hic: quod tormentis invenire vis, id fatemur. Manu vero cur miserit, si id potius quaeris, quam cur partim amplis adfecerit praemiis, nescis inimici factum reprehendere.*

Na początku Cycero wykazał, że nie było potrzeby powoływania niewolników Milona na świadków. Torturowani mieliby jedynie potwierdzić okoliczności faktyczne, czyli wskazać, że zajście, które doprowadziło do śmierci Klodiusza, rzeczywiście miało miejsce. Temu oskarżony nie zaprzeczał, nie było zatem konieczności udowadniania tej okoliczności. Milon nie zaprzeczał również temu, że zabił Klodiusza. Natomiast rozstrzygnięcie, czy było to zgodne z prawem, nie należało do prowadzącego przesłuchanie, *quaestio* miała bowiem na celu ustalenie faktów, a tych ustalać nie było trzeba. Zdanie przesłuchiwanym w tej kwestii tym bardziej nie było istotne. Orator przypomniał także oskarżeniu i zebranej publiczności, że nie wolno było przesłuchiwać niewolników na szkodę ich właścicieli, zarzut oponentów był więc całkowicie pozbawiony podstaw – nawet gdyby Milon nie wyzwolił niewolników i zostaliby oni przesłuchani, ich zeznania nie mogłyby być wykorzystane przeciw niemu:

Cic., *Mil.* 59: *De servis nulla lege quaestio est in dominum nisi de incestu, ut fuit in Clodium.*

Cycero podkreślił dodatkowo, że tortury wobec niewolników mogły być wykorzystane przeciwko ich właścicielowi w wypadku procesu dotyczącego *incestum* – przestępstwa, o które oskarżony był kiedyś Klodiusz, ten sam, o zabójstwo którego oskarżony był broniący

¹⁰ Istnienie tej możliwości w przypadku sprzysiężenia (późniejsza zbrodnia *maiestas*) stanowiło wyjątek od zakazu wykorzystywania niewolników *in caput domini*. Informację o tym przekazał Cycero we fragmencie *de partitione oratoria* (Cic., *part. or.* 118). Powaga tego przestępstwa uzasadniała możliwość wykorzystania wszelkich środków dowodowych dla wskazania sprawców. Por. D. Liebs, *Der Schutz der Privatsfäre in einer Sklavenhaltergesellschaft: Aussagen von Sklaven gegen ihre Herren nach römischem Recht*, „BIDR“ 1980, Bd. 83, s. 150 i n.; R.A. Bauman, *Crime and Punishment in Ancient Rome*, London 1996, s. 52; J. Misztal-Konecka, *'Incestum' w prawie rzymskim*, Lublin 2007, s. 152.

¹¹ Z tekstu Asc., *Mil.* 39C. wynika, że żaden z niewolników, których zeznań domagali się oskarżyciele, nie znajdował się już pod władzą Milona. Prowadzący postępowanie zasugerował zatem po konsultacji z członkami trybunału, aby powołali oni na świadków dowolną liczbę niewolników strony, którą reprezentowali. Niewolnicy Klodiusza zostali przesłuchani – Cic., *Mil.* 59.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

przez Cyncerona Milona. Przytoczenie tego przykładu w tym procesie niewątpliwie stanowiło zabieg retoryczny, mający przypomnieć, jaką osobą była ofiara zarzucanego Milonowi czynu.

Publiusz Klodiusz został oskarżony o *incestum* w 61 r. p.n.e. Podstawą oskarżenia było zakłócenie przez niego obrzędów na cześć Dobrej Bogini (*Bona Dea*). Klodiusz pojawił się w kobiecym przebraniu w domu ówczesnego *pontifex maximus*, Gajusza Juliusza Cezara, gdzie miał schadzki z jego żoną Pompeją¹². Niewolnicy Cezara nie złożyli zeznań. Stało się tak dlatego, że zostali rozesłani do różnych prowincji, najprawdopodobniej właśnie po to, aby nie udało się ich odnaleźć i sprowadzić na przesłuchanie. Niewolnice żony Cezara natomiast zostały poddane przesłuchaniu na torturach¹³. Jest to o tyle istotne, iż w przypadku skazania Klodiusza (do czego nie doszło, najprawdopodobniej niesłusznie¹⁴) doszłoby do procesu Pompei, przeciw której można by wykorzystać złożone przez jej niewolnice zeznania.

Na koniec warto zauważyć, że wyzwolenie niewolników biorących udział w zajściu na Via Appia mogło też nie mieć żadnego podtekstu – Milon mógł po prostu nagrodzić niewolników wolnością za ich pomoc w starciu przeciw Klodiuszowi.

Wskazany przez Cyncerona wyjątek wyjaśnia sytuację opisaną przez Valeriusa Maksymusa:

Val. Max. 6,8 pr.-1: *Restat ut servorum etiam erga dominos quo minus expectatam hoc laudabiliorem fidem referamus. I. M. Antonius auorum nostrorum temporibus clarissimus orator incesti reus agebatur. cuius in iudicio accusatores servum in quaestionem perseverantissime postulabant, quod ab eo, cum ad stuprum irent, lanternam praelatam contenderent. erat autem is etiam tum inberbis et stabat <in> corona videbatque rem ad suos cruciatus pertinere, nec tamen eos fugitavit. ille vero, ut domum quoque ventum est, Antonium hoc nomine vehementius confusum et sollicitum ultro est hortatus ut se iudicibus torquendum traderet, adfirmans nullum ore suo verbum exiturum, quo causa eius laederetur, ac promissi fidem mira patientia praestitit: plurimis etenim laceratus verberibus eculeoque inpositus, candentibus etiam lamminis ustus omnem vim accusationis custodita rei salute subvertit. argui fortuna merito potest, quod tam piium et tam fortem spiritum servili nomine inclusit.*

Antykwarysta opisał przypadek niewolnika, który miał zeznawać w procesie o *stuprum* przeciw Markowi Antoniuszowi. Oskarżyciele twierdzili, że niewolnik ten trzymał lampę, którą przyświecał udającemu się na schadzki właścicielowi. Jego zeznanie byłoby zatem zeznaniem naocznego świadka i stanowiłoby koronny dowód przeciw Antoniuszowi. Niewolnik, zgodnie ze zwyczajem, został wzięty na tortury. Milczał jednak, gdyż obiecał to swojemu właścicielowi. Fragment ten wyraźnie wskazuje na istnienie wyjątku od zakazu torturowania niewolników na szkodę właścicieli. Wzięcie niewolnika na tortury w tej sytuacji dość wyraźnie wskazuje na charakter schadzki, na którą udawał się Antoniusz. Skoro zeznania niewolnika byłoby wolno wykorzystać przeciw właścicielowi wyłącznie w przypadku incestu, to kobietą, z którą Antoniusz się umówił, mogła być Westalka. Także J. Misztal-Konecka uważa, że w czasach republi-

¹² Sch. Bob., in *Clodium et Curionem*, s. 20, l. 3 i n. (ed. Hildebrandt). Na temat tego wydarzenia zob. m.in. T. Łoposzko, *Trybunał Publiusza Klodiusza w świetle źródeł i historiografii*, Warszawa 1974, s. 195; H.H.J. Brouwer, *Bona Dea: The Sources and a Description of the Cult*, Leiden 1989, s. 363 i n.; H.S. Versnel, *Inconsistencies in Greek and Roman Religion: Transition and Reversal in Myth and Ritual*, Leiden 1993, s. 229 i n.; R.A. Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, London 2003, s. 62 i n.; C. Williamson, *The Laws of the Roman People: Public Law in the Expansion and Decline of the Roman Republic*, Ann Arbor 2008, s. 380 i n.; M. Beard, J. North, S. Price, *Religions of Rome*, vol. 1: *A History*, New York 2009, s. 129 i n.

¹³ Schol. Bob., in *Clodium et Curionem*, s. 28, l. 15 i n. (ed. Hildebrandt).

¹⁴ Na ten temat zob. E. Loska, *Zagadnienie obrony koniecznej w rzymskim prawie karnym*, Warszawa 2011, s. 67 i n. oraz cytowana tam literatura.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

kańskich przestępstwo *incestum*, które dopuszczało torturowanie niewolników *in caput domini*, a więc to, które Cycero określił jako wyjątek od przyjętej zasady, to wyłącznie występki seksualny Westalki¹⁵. Uważano być może, że przypadek związków seksualnych z krewnymi nie zagrażał na tyle interesowi publicznemu, żeby czynić wyrwę w dość fundamentalnej zasadzie życia społecznego.

Zmieniło się to po uchwaleniu *lex Iulia de adulteriis coërcendis*. Nakazywała ona, aby niewolnicy przesłuchiwani w sprawach dotyczących cudzołóstwa stawali się własnością publiczną:

D. 48,5,28,11 (Ulp. 2 *de adult.*): *Iubet lex eos homines, de quibus quaestio ita habita est, publicos esse [...]. Ratio autem publicandorum servorum ea est, ut sine ullo metu verum dicant et ne, dum timeant se in reorum potestate regressuros, obdurent in quaestione. 12. Non tamen prius publicantur, quam quaestio de illis habita fuerit.*

Ulpian umotywował to rozwiązanie następująco: skonfiskowani dotychczasowemu właścicielowi niewolnicy nie będą bali się wrócić pod władzę oskarżonego¹⁶, a to powinno sprawić, że podczas przesłuchania będą mówić prawdę. Według jurysty niewolnicy stawali się własnością publiczną dopiero po przesłuchaniu. Oznaczałoby to, że zakaz wykorzystywania zeznań niewolników przeciw ich właścicielom został praktycznie zniesiony. Niewykluczone jednak, że taką regulację Ulpian znał, bo obowiązywała ona w jego czasach¹⁷, a sama *lex Iulia* przewidywała nabycie niewolników przez państwo przed poddaniem ich torturom¹⁸, co pozwalało zachować formalną zgodę z obowiązującą od czasów republiki regułą.

Od czasów Trajana niewolnicy należący do męża mogli być torturowani w sprawie dotyczącej żony¹⁹. Technicznie rzecz biorąc, nie było to naruszenie zasady niemożności wykorzystywania zeznań niewolników przeciw ich właścicielowi, regulacja ta wydaje się jednak stać w sprzeczności z duchem tej zasady.

D. 48,5,28,6 (Ulp. 2 *de adult.*): *Haberi quaestionem lex iubet de servis ancillisve eius, de quo vel de qua quaeretur, parentisve utriusque eorum, si ea mancipia ad usum ei a parentibus data sint. Divus autem Hadrianus Cornelio Latiniano rescripsit et de exteris servis quaestionem haberi.*

Ulpian przekazał, że zgodnie z ustawą julijską przesłuchaniu powinni podlegać wszyscy niewolnicy i niewolnice osoby, przeciw której toczył się proces o cudzołóstwo, a także niewolnicy płci obojga, będący własnością rodziców osoby oskarżonej, jeśli jej służyli. Według Ulpiana ustawa wydana za czasów Augusta wymieniała wyłącznie niewolników będących własnością osoby oskarżonej lub jej rodziców, natomiast cesarz Hadrian reskrytem rozszerzył krąg osób, których niewolnicy mogli być torturowani, również na osoby spoza rodziny. Od tego momentu świadkami w procesie o cudzołóstwo byli potencjalnie wszyscy niewolnicy, którzy mogli coś o sprawie wiedzieć.

¹⁵ J. Misztal-Konecka, *op. cit.*, s. 154 i n.

¹⁶ Por. L.F. Raditsa, *Augustus' Legislation Concerning Marriage, Procreation, Love Affairs and Adultery*, "ANRW" 1980, vol. 13, s. 311.

¹⁷ Por. P.A. Brunt, *op. cit.*, s. 256 i n.

¹⁸ Por. Dio Cass. 55,5,4 – fragment dotyczył procesu w sprawie *maiestas*.

¹⁹ D. 48,18,1,11.

W okresie pryncypatu widoczna była zatem tendencja do odejścia od zakazu torturowania niewolników na niekorzyść ich właścicieli, uzasadniana wagą przestępstwa, o które oskarżona była osoba, przeciw której toczyło się postępowanie²⁰. W świetle przedstawionych źródeł można uznać, że od czasów cesarstwa zeznania niewolników mogły zaszkodzić właścicielom w procesach dotyczących incestu i *maiestas*, jak do tej pory, a także *adulterium*. Działo się tak jednak tylko wtedy, jeśli udało się od nich jakieś zeznania wydobyć. Niewolnicy, którzy decydowali się pozostać lojalni wobec właścicieli, nadal byli wiernymi strażnikami ich tajemnic.

BIBLIOGRAFIA

- Amielańczyk K., *'Quaestio per tormenta'*. O wartości dowodowej zeznań uzyskanych za pomocą tortur w rzymskim procesie karnym okresu pryncypatu, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Prof. Adamowi Lityńskiemu w 45-lecie pracy naukowej i 70-lecie urodzin*, red. M. Mikołajczyk, Białystok 2010.
- Bauman R.A., *Crime and Punishment in Ancient Rome*, London 1996.
- Bauman R.A., *Women and Politics in Ancient Rome*, London 2003.
- Beard M., North J., Price S., *Religions of Rome*, vol. 1: *A History*, New York 2009.
- Bernstein N.W., *'Torture Her until She Lies': Torture, Testimony, and Social Status in Roman Rhetorical Education*, "Greece & Rome" 2012, vol. 59(2), DOI: <https://doi.org/10.1017/S0017383512000058>.
- Biežuńska-Małowist I., Małowist M., *Niewolnictwo*, Warszawa 1987.
- Bradley K., *Slavery and Society at Rome*, Cambridge 1994.
- Brouwer H.H.J., *Bona Dea: The Sources and a Description of the Cult*, Leiden 1989.
- Brunt P.A., *Evidence given under Torture in the Principate*, "ZSS" 1980, vol. 97(1).
- Buckland W.W., *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 1908.
- Chmiel A., *Ochrona bezpieczeństwa właścicieli niewolników w świetle S.C. Silanianum – zagadnienia dowodowe*, [w:] *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w prawie rzymskim*, red. K. Amielańczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2010.
- Chmiel A., *Przykład zastosowania s.c. Silanianum, czyli o tym, dlaczego rzymska iustitia stawiała się niekiedy okrutna*, [w:] *Przemoc w świecie starożytnym. Źródła, struktura, interpretacje*, red. D. Słapek, I. Łuć, Lublin 2017.
- Jurewicz A., *„Swoboda religijna” niewolników w Rzymie. Przegląd zagadnień i opinii*, [w:] *Cuius regio, eius religio?*, red. G. Górski, L. Ćwikła, M. Lipska, Lublin 2008.
- Liebs D., *Der Schutz der Privatsfäre in einer Sklavenhaltergesellschaft: Aussagen von Sklaven gegen ihre Herren nach römischem Recht*, „BIDR“ 1980, Bd. 83.
- Litewski W., *Rzymski proces karny*, Kraków 2003.
- Loska E., *Kilka uwag na temat zeznań niewolników w procesie karnym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2017, vol. 60(3).
- Loska E., *Obowiązek niewolników obrony swojego właściciela*, „Zeszyty Prawnicze” 2004, vol. 4(1), DOI: <https://doi.org/10.21697/zp.2004.4.1.03>.
- Loska E., *Zagadnienie obrony koniecznej w rzymskim prawie karnym*, Warszawa 2011.
- Łapicki B., *Poglądy prawne niewolników i proletariuszy rzymskich. Studium historyczne na tle bazy gospodarczej i antagonizmów klasowych*, Łódź 1955.
- Łoposzko T., *Trybunat Publiusza Klodiusza w świetle źródeł i historiografii*, Warszawa 1974.
- Miglietta M., *'Servus dolo occisus'. Contributo allo studio del concorso tra 'actio legis Aquiliae' e 'iudicium ex lege Cornelia de sicariis'*, Napoli 2001.
- Misztal-Konecka J., *'Incestum' w prawie rzymskim*, Lublin 2007.
- Mommsen Th., *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899 (reprint Aalen 1990).

²⁰ Potwierdzała to konstytucja cesarska zachowana w C. 9,41,1.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

- Prete L. del, *La responsabilità dello schiavo nel diritto romano*, Roma 1972.
- Raditsa L.F., *Augustus' Legislation Concerning Marriage, Procreation, Love Affairs and Adultery*, "ANRW" 1980, vol. 13, DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110839739-006>.
- Robinson O., *Slaves and the Criminal Law*, "ZSS" 1981, vol. 98(1).
- Robleda O., *Il diritto degli schiavi nell'antica Roma*, Roma 1976.
- Santalucia B., *Diritto e processo penale nell'antica Roma*, Milano 1998.
- Schumacher L., *Niewolnictwo antyczne. Dzień powszedni i los niewolnych*, Poznań 2005.
- Sitek B., *Quaestionem intellegere debemus tormenta et corporis dolorem ad eruendam veritatem*, [w:] *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001.
- Società romana e produzione schiavistica*, eds. A. Giardina, A. Schiavone, vol. 1–2, Bari 1981.
- Stolarski K., *Prawnokarne regulacje dotyczące niewolników w 'Lex Iulia de adulteriis coërcendis' z 18 roku p.n.e.*, [w:] *Culpa et poena. Z dziejów prawa karnego*, red. M. Mikuła, P. Suski, Kraków 2009.
- Triggiano A., *Evidence Given under Torture in Aristotle and Cicero*, "TSDP" 2009, no. 2.
- Versnel H.S., *Inconsistencies in Greek and Roman Religion: Transition and Reversal in Myth and Ritual*, Leiden 1993.
- Vincenti U., *'Duo genera sunt testium'. Contributo allo studio della prova testimoniale nel processo romano*, Padova 1989.
- Watson A., *Legal Origins and Legal Change*, London 1991.
- Watson A., *Roman Slave Law*, Baltimore 1987.
- Westermann W.L., *Sklaverei*, "RE" 1935, Supplementband VI.
- Westermann W.L., *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia 1955.
- Williamson C., *The Laws of the Roman People: Public Law in the Expansion and Decline of the Roman Republic*, Ann Arbor 2008.